

İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ 14:1 (2009), SS.181–202

GEÇ DÖNEM HANEFÎ-MÂTURÎDÎ FIRAK GELENEĞİ BAĞLAMINDA BİR RİSALE:

“el-Makâlât fî Beyâni Ehli'l-Bida' ve'd-Dalâlât”

A Treatise in the Context of Late Hanafite-Maturidite Heresiography:

“al-Maqâlât fî Bayân Ahl al-Bida' wa al-Dalâlât”

Dr. Muzaffer TAN

Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı

e-posta: tanmuzaffer@yahoo.com

Özet: İslam Fırak geleneğinde, standart Eşari-Mutezili fırak geleneği haricinde, Hanefî-Mâturîdî fırak geleneği olarak isimlendirilebilecek bir başka fırak geleneği daha bulunmaktadır. Son dönemlerde bu fırak geleneğine dair birtakım çalışmalar yapılmışsa da, bir kaç dışında, genelde meseleye dair kısa mülâhazalardan öteye gitmemişlerdir. Bu bağlamda, bu makale, Osmanlı döneminin önde gelen ilim erbabından Kemalpaşazâde tarafında kaleme alınmış bir risale çerçevesinde söz konusu fırak geleneğinin mümeyyiz yönlerini tespit ve tahlil etmeyi ve Türkçe çevirisini vermeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hanefî-Mâurîdî Fırak Geleneği, Kemalpaşazâde, Osmanlılar, en-Nesefî, Fırak

Abstract: Apart from the standart Asharaite-Mutazilite heresiographical tradition, there exists another one that can be called Hanafite-Maturidite heresiography. Although some studies have recently been done on this heresiography, they, except for a few, basically consist of brief considerations. In this context, on the basis of a treatise of Ottoman period composed by the well-known Kemalshazade, this article mainly aims to identify the main aspects of the hereseiographical tradition, to analyze its distinctive literary features and to give information of its content as well as its translation into Turkish.

Key Words: Hanafite-Maturidite Heresiography, Kemalpashazade, Ottomans, al-Nasafi, Sects, al-Firaq

İlk dönem İslâm mezhep ve fırkaları hakkında yapılmış çalışmalar genelde klasik Eşarî-Mutezilî firak geleneğini¹ esas almışlardır. Söz konusu klasik geleneğin kapsamında yer alan eserler arasında el-Eş'arî (ö. 324/935),² el-Bağdâdî (ö. 429/1037),³ İbn Hazm (ö. 456/1064),⁴ eş-Şehristânî (ö. 548/1153)⁵ ve Neşvânu'l-Himyerî (ö. 573/1175)⁶ gibi yazarların meşhur çalışmaları yer almaktadır. Erken döneme ait muhtelif tartışma konularını içermesine rağmen söz konusu eserler farklı eğilimlere mensup diğer Müslüman âlimlerin fırkalara dair üretmiş oldukları bilgilerin tamamını zikretmezler. Bundan dolayıdır ki, akademik referanslarda Eş'arî, kısmen de Mu'tezilî bakış açısının hâkim olduğu söylenebilir.⁷ Oysa bu geleneklerin dışında müstakil özgün başka gelenekler de mevcuttur. Bugüne kadar tam anlamıyla gün ışığına çıkarılmayan *Hanefî-Mâturîdî* firak geleneği de bunlardan birisidir.⁸

Hanefî-Mâturîdî firak geleneğine zemin teşkil edebilecek ilk Mürciî-Hanefî eserlerin ne zaman ortaya çıktığına dair kesin bir şey söylemek mümkün olmamakla birlikte, III/IX. asırda gerek Hanefî, gerekse diğer çevrelerde reddiye tarzında birtakım eserlerin kaleme alındığı bilinen bir husustur. Bu anlamda Hanefî Muhammed b. el-Yemân es-Semerkindî (ö. 268/881)'nin Kerrâmiyye'ye karşı yazdığı *er-Red 'alâ'l-Kerrâmiyye'*⁹ ve Muhammed b. Ahmed b. Hafis el-Kebîr (ö. 270/883)'in *er-Red 'alâ'l-*

¹ Bu geleneğin gerek şekli gerek muhteva açısından geniş bir analizi için bkz. Lewinstein, Keith, *Studies in Islamic Heresiography: The Khawârij in Two Firaq Traditions*, Princeton 1989, s. 8-54.

² el-Eş'arî, Ebû'l-Hasan Ali b. İsmail, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn*, thk. Helmut Ritter, Wiesbaden 1963.

³ el-Bağdâdî, Abdulkâhir Tâhir b. Muhammed, *el-Fark Beyne'l-Firak*, thk. Muhammed Osman Huşt, Kahire 1988.

⁴ İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed ez-Zâhirî, *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal*, thk. Muhammed İbrahim Nasr-Abdurrahman Umeyra, Beyrut trz.

⁵ eş-Şehristânî, Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdilkerîm, *el-Milel ve'n-Nihal*, thk. Ahmed Fehmi Muhammed, Beyrut 1992.

⁶ Neşvânu'l-Himyerî, Ebû Saîd, *el-Hûru'l-'Iyn*, nşr. Kemal Mustafa, Kahire 1948.

⁷ Krş. Lewinstein, Keith, "Notes on Eastern Hanefite Heresiography", *JOAS*, 114, 4 (1994), s. 583.

⁸ Son dönemlerde Hanefî-Mâturîdî firak geleneğine dair birtakım çalışmalar yapılmıştır. Bununla birlikte bu çalışmalar, temelde meseleyi kapsamlı bir şekilde ele almaktan çok, giriş mahiyetinde kısa çalışmalardır. Dolayısıyla bu konuda daha spesifik bilimsel çalışmalara ihtiyaç olduğu aşikârdır. Mesela bkz. Lewinstein, *Studies in Islamic Heresiography*; "Notes on Eastern Hanefite Heresiography", *JOAS*, 114, 4 (1994), s. 583-593; Fıglalı, Ethem Ruhi, "Burdur Kütüphanesi'nde Bulunan Bir Risale: Tezkiretü'l-Mezahib", *AÜİED*, Sayı: 2 (1975), s. 99-102.

⁹ en-Nesefî, Ebû'l-Mu'în Meymûn b. Muhammed, *Tebziratu'l-Edille fi Usûli'd-Dîn*, thk. Claude Selame, Şam 1992, I/164.

Lafziyye ve *Kitâbu'l-Ehvâ ve'l-İhtilâf*¹⁰ adlı eseri bu fırak geleneğinin ilk örnekleri arasında zikredilebilir.¹¹ Ayrıca, ileride değinileceği üzere, Hanefî fırak geleneği içerisinde yer alıp günümüze ulaşan en eski eser konumundaki Ebû Mutî' Mekhûl b. el-Fadl en-Neseî'nin (ö. 318/930) *Kitâbu'r-Red 'alâ Ehli'l-Bida' ve'l-Ehvâ* adlı eserinin içerik ve şekil açısından son derece sistematik bir yapı arz etmesi, bu gelenek içerisinde Neseî'den daha önce yazılmış, muhtemelen III/IX. asrın ortalarına kadar geriye götürülebilecek benzer çalışmaların var olabileceğini göstermektedir.¹²

Hanefî-Mâtürîdî gelenek kapsamında erken dönemde yazılmış, fakat elimize olmayan bir diğer eser meşhur Türk-İslam âlimi Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (ö. 333/944)'ye nispet edilen *Kitâbu'l-Makâlât*'tır.¹³ Mâtürîdî'ye böyle bir eser en erken Hanefî âlim Pezdevî (ö. 493/1099) tarafından nispet edilse de,¹⁴ onun bu eseri bizzat gördüğü çok açık değildir.¹⁵ Şöyle ki Pezdevî, İslam fırkalarına dair yazılan eserlerden bahsederken, Mâtürîdî'nin bu hususta bir eser yazdığını belirtir; ancak Mâtürîdî ve Eşarî fırak geleneklerini karşılaştırırken, Mâtürîdî'nin *Kitâbu'l-Makâlât*'ı yerine Ebû'l-Mûti' Mekhûl en-Neseî'nin *Kitâbu'r-Red alâ'l-Bida'* adlı eserine başvurması,¹⁶ onun söz konusu eseri görmediği yönünde şüphe uyandırmaktadır. Bununla birlikte, bir diğer Mâtürîdî kelamcı Ebû'l-Mu'în en-Neseî (ö. 508/1115)'nin Mâtürîdî'nin eserleri arasında *Kitâbu'l-Makâlât*'ı zikrederek¹⁷ ondan üç yerde alıntı yapması,¹⁸ Mâtürîdî'nin böyle bir eseri olduğunu göstermektedir. Ancak eserin, en azından şimdiki verilere göre, günümüze ulaşmamış olması; gerek muhteva, gerek yazınsal özellikler

¹⁰ Zehebi, Ebû Abdillâh Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyer A'lâmu'n-Nubelâ*, thk. Şuayb Arnaûd-Salih es-Semr, Beyrut 1983, XII/617-618.

¹¹ Her ne kadar Osmanlı âlimlerinden İmam Birgili (981/1573), Hanefî-Mâtürîdî fırak geleneğini Ebû Hanîfe'ye dayandırmaya çalışmışsa da (Bkz. İlhan, Avni, "Birgili Mehmet Efendi ve Mezhepler Tarihi ile İlgili Risalesi (*Tühfetü'l-Müsterşidin fî Beyani Fıraki'l-Mezâhibi'l-Müslimîn*), *DEÜİF*, VI (1984), s. 184, 200) bunun gerçek olma ihtimali son derece azdır. Muhtemelen Birgili'nin yapmak istediği, tarihi bir gerçeği tespitten ziyade, Aydınlı'nın da belirttiği üzere (Aydınlı, Osman, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İslâm Mezhepleri Tarihi Yazıcılığı*, Çorum 2008, s. 124-25) tarihin geriye doğru işletilerek söz konusu fırak geleneği için Ebû Hanîfe'yi başlangıç noktası olarak alma arzusu olmalıdır.

¹² Ebû Mutî' Mekhûl b. el-Fadl en-Neseî'nin telif ettiği *Kitâbu'r-Red 'alâ Ehli'l-Bida' ve'l-Ehvâ* adlı eser, Mürciî-Hanefî gelenek içerisinde günümüze ulaşabilmiş önemli ve muhtemelen en eski çalışmalardan birisidir. Eserin metni, Marie Bernard tarafından 1980 yılında neşredilmiştir. Bkz. M. Bernard, "Le Kitâb al-Radd alâ l-Bida", *Annales islamologiques* 16 (1980) s. 8-126.

¹³ Hacı Halife Katip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, İstanbul 1941, s. 1782; İbn Ebî'l-Vefâ, *Cevâhiru'l-Mudie fî Tabakâti'l-Hanefiyye*, Haydarabad 1332, II/130; Ebû Uzbe, Hasan b. Abdu'l-Muhsin, *er-Ravdatu'l-Behiyye fî mâ beyne'l-Eşâ'ira ve'l-Mâtüridiyye*, Haydarabad 1924, s.4.

¹⁴ Pezdevî, Ebû Yusr Muhammed, *Usûlu'd-Dîn*, çev. Şerafettin Gölcük, *Ehl-i Sünnet Akâidi*, İstanbul 1988, s. 347.

¹⁵ Krş. Lewinstein, "Notes", s. 585.

¹⁶ Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akâidi*, s. 347.

¹⁷ Ebû'l-Mu'în Meymûn b. Muhammed en-Neseî, *Tabsiratu'l-Edille fî Usûli'd-Dîn*, thk. Hüseyin Atay-Şaban Ali Düzgün, Ankara 1993-2003, I/210, 472.

¹⁸ Ebû'l-Mu'în en-Neseî, *Tabsira*, I/211, 532, II/443.

ve gerekse şekil açısından kendisi hakkında konuşmamıza maalesef imkân tanımaz.

Hanefî-Mâtürîdî fırak geleneği kapsamında yer alan bu erken dönem çalışmaların yanında bu geleneğin varlığını farklı dönemde yazılmış birtakım eserlerle sürdürdüğünü görmekteyiz. Bu anlamda anonim “*Fî Beyâni Gurûhi Ehli’-d-Dalâle ve Makâlâtihim*”¹⁹ adlı kısa bir risale, İbnu Serrâc tarafından *Tezkiretü’l-Mezâhib* adıyla kaleme alınan, muhtemelen VI/XI. asra ait fırak eseri;²⁰ VI/XI. asırdan muahhar bir dönemde Ebû Muhammed Osman b. Abdillâh el-İrâkî adında Hanefî bir yazar tarafından kaleme alınan *el-Fıraku’l-Mufterika Beyne Ehli’z-Zeyğ ve’z-Zendeka*;²¹ Celâliyye Medresesinde en-Nazzâm olarak bilinen müderris Mahmud Tahir Gazzalî (ö. 1044/1634)’ye nispet edilen *Ma’rifetu’l-Mezâhib*,²² Necmuddin Ebû Hafs b. Muhammed b. Ömer en-Nesefî (ö. 571/1175)’ye nispet edilen *Beyânu’l-Mezâhib* adlı kısa bir risâle,²³ muhtemelen VII/XIII. asrın ortalarında kaleme alınmış *Heftâd u Seh Millet* adıyla yayınlanan anonim Farsça bir eser²⁴ ve *Du Risâle der Bâre-yi Heftâd u Du Gurûh* adıyla yayınlanan iki risale²⁵ sayılabilir.

Bu eserlerin yanında, bu gelenek çerçevesinde kaleme alınmış ve bizim de üzerinde durmak istediğimiz bir diğer eser, Osmanlı dinî-siyasî ve ilmî hayatında iz bırakan simaların başında gelen meşhur Osmanlı şeyhülislâmı, tarihçisi, kalamcısı ve felsefecisi Kemalpaşazâde

¹⁹ Kahire Üniversitesi, Yazmalar Bölümü, no: 19495.

²⁰ Eser ve yazarı hakkında geniş bilgi için bkz. Fığlalı, Ethem Ruhi, Burdur Kütüphanesi’nde Bulunan Bir Risale “Tezkiretü’l-Mezâhib”, *AÜİED*, Sayı: 2, (1975), s. 99-138; krş. W. Ahlwardt, *Verzeichnis der Arabischen Handschriften der Königlichen Bibliothek zu Berlin*, Berlin 1889, VIII/488-489.

²¹ Nşr. Yaşar Kutluay, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, no. 32, Ankara 1961.
²² Eserin aslı Farsça olup Ebû’l Me’âlî’nin *Beyânu’l-Edyân* (Tahran trz) adlı eserine ek olarak (72-88 sayfalar) Ali Aşğar Hikmet tarafından neşredilmiştir. Daha sonra eser aynı yazar tarafından Arapça’ya çevrilerek (*el-Fikru’l-‘Arabiyy*, Sayı: 41 (1986), s. 9-22) neşredilmiştir. Yukarıda adı geçen eserlere dair daha geniş bilgi için bkz. Muzaffer Tan, “Hanefî-Mâtürîdî Fırak Geleneği Bağlamında Mezheplerin Tasnifi Meselesi”, *AÜİFD*, 49/2 (2009).

²³ Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi 37353 080/MEC.R. Söz konusu risale Ali b. Ahmed el-Hittî (XI/XVII. asır)’nin Kitâbu Seyfî’l-Bâtir li-Erkabi’ş-Şîa ve’r-Ravâfız el-Kâfir (el-Kevâfir) adlı eserinin v. 43a-b sayfaları arasında bulunan bir haşiyedir. Bu haşiyenin gerçekten Necmuddin Ebû Hafs en-Nesefî’ye ait olup olmadığı ve haşiyede geçen bilgilerin aynı yazarın *et-Teyisir fi Tefsiri’l-Kur’ân* ve *el-Ekmelu’l-Atvâl fi Tefsiri’l-Kur’ân* adlı tefsirlerinde yer alıp almadığı meselesi, makalemizin konusu dâhilinde olmadığından, burada ele alınmamıştır. Haşiyeye dair daha geniş açıklama için bkz. Fığlalı, “Burdur Kütüphanesi’nde Bulunan Bir Risale: Tezkiretü’l-Mezâhib”, s. 100-101.

²⁴ *Heftâd u Seh Millet*, nşr. Muhammed Cevad Meşkur, Tahran 1341. Söz konusu eser hakkında geniş bilgi için bkz. Lewinstein, “Notes”, s. 587-88.

²⁵ *Du Risâle der Bâre-yi Heftâd u Du Gurûh*, nşr. Muhammed Takiyy Danişpejuh, *Neşriyye-i Dânişgede-i Edebiyyât-ı Tebriz*, 79 (1967), s. 247-59. Bu iki risaleden bilhassa ikincisi Hanefî-Mâtürîdî fırak geleneğinin mümeyyiz vasıflarını taşımaktadır. Bkz. Lewinstein, “Notes”, s. 587-88.

(ö. 940/1534)²⁶ tarafında kaleme alınan *el-Makâlât fî Beyâni Ehli'l-Bida ve'd-Dalâlât adlı* risaledir.²⁷ Bu risalenin, bilhassa Yavuz Sultan Selim zamanında Osmanlı-Safeviler mücadelesinde kamuoyunu Safevîlere karşı hazırlamak amacıyla risaleler yazmış; yazdığı risalelerde Safevî hükümdarı Şah İsmail'i ve akidesini sapkınlık olarak niteleyerek; verdiği fetvalar ile İran'a yapılacak seferin dinî ve hukukî gerekçelerini hazırlamış birisi olarak Kemalpaşazâde tarafında yazılmış olması ayrı bir öneme sahiptir.²⁸

Risale gerek şekil, gerek üslup ve gerekse içerik açısından tipik bir Hanefî-Mâturîdî fırak eseridir. Bu anlamda risalenin dikkat çeken özelliklerinin başında, İslam Mezhepleri Tarihinde ana kaynak konumundaki Makâlât/Fırak eserlerinin, genelinde görüldüğü üzere 73 fırka hadisinin, risalenin şematik inşa sürecinde son derece belirleyici bir rol oynamasıdır. Kemalpaşazâde de, Nesefî ve zikredilen diğer Hanefî-Mâturîdî fırak eserlerinde olduğu gibi, fırkaların tasnifinde Eşarî-Mutezilî fırak eserlerinden farklı bir yöntem izlemiştir. Risalede yetmiş üç fırka hadisine atıfta bulunulmamakla birlikte fırkaların tasnifinde bu hadisin dikkate alındığı çok açıktır. *Ehlu'l-Bida ve'd-Dalâle* olarak isimlendirdiği fırkaları sırasıyla *Harûriyye*, *Râfiziyye*, *Kaderiyye*, *Cebriyye*, *Cehmiyye* ve *Mürchie* olmak üzere altı ana gruba (*asl*) ayıran yazar²⁹ bu fırkaların her birisini on iki alt gruba taksim eder. Söz konusu tasnif, klasik 6x12'lik şablona göre yapılmış, ancak *Cehmiyye* fırkası 13, *Mürchie* fırkası da 11 alt gruba ayrılmıştır. Böylece Hanefî-Mâturîdî fırak geleneğinin temel yapısal formuna (6x12=72) büyük oranda uygun hareket edilerek³⁰ yetmiş iki sapık fırka sayısına ulaşılmış olur.

Hanefî-Mâturîdî fırak geleneği dışında diğer fırak geleneklerinde böyle bir 6x12'lik tasnif sistemi yok gibidir. Hanbelî âlim İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1200)'nin meşhur *Telbîsu İblîs* adlı eserinin³¹ hemen başında tam da bu tasnife karşılık gelen bir fırak bölümü varsa da, eserin tamamı incelendiğinde, İbnü'l-Cevzî'nin eser boyunca bu tasnif sistemine hiç de riayet etmediği, hatta çok daha farklı bir tasnif içerisinde çalıştığı görülür.

²⁶ Kemalpaşazâde hakkında bkz. Taşkoprüzade, *eş-Şekâiku'n-Numânîyye*, Beyrut 1975, s. 226-228; Mehmd Cemaleddin, *Osmanlı Tarih ve Müverrihleri -Ayîne-i Zurefâ-*, Haz. Mehmet Arslan, İstanbul 2003, s. 36-37; Zirikli, *el-Alâm*, Beyrut 1986, I/133; Kehhâle, *Mucemu'l-Muellfîn*, Beyrut 1993, I/148; Şamil Öçal, *Kemal Paşazâde'nin Felsefî ve Kelamî Görüşleri*, Ankara 2000; Edward Badeen, *Sunnitische Theologie in osmanischer Zeit*, Würzburg 2008, s. 19-24.

²⁷ Söz konusu risale Seyit Bahçivan tarafından, Kemalpaşazâde'nin beş risalesini ihtiva eden *Hams Resâil fî'l-Fırak ve'l-Mezâhib* adlı çalışmasında neşredilmiştir. Bkz. *Hams Resâil fî'l-Fırak ve'l-Mezâhib*, thk. Seyit Bahçivan, Kahire 2005 içinde, s. 81-124. Çalışmamızda büyük oranda bu neşri esas aldık.

²⁸ Krş. Şerafettin Turan vd., "Kemalpaşazâde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ankara 2002, XXV/238-247.

²⁹ *el-Makâlât fî Beyâni Ehli'l-Bida*, s. 81; krş. Nesefî, *er-Red*, s. 60.

³⁰ Sadece *Cehmiyye* fırkası on üç (s. 84), *Mürchie* ise on bir alt fırkaya ayrılır (s. 85). Böylece toplamda yetmiş üç sayısı aşılmamış olarak fırak geleneğinin standartlarına bir şekilde bağlı kalmıştır.

³¹ *Telbîsu İblîs*, Beyrut 2001, s. 19-22.

Bunun ötesinde burada verilen fırkalar ve görüşleri incelendiğinde, başta *Tezkiretü'l-Mezâhib* olmak üzere Hanefî-Mâturîdî fırak eserleriyle büyük oranda örtüştüğü hemen dikkat çeker. Telbîs'in bu son derece eğreti duran tipik Hanefî-Maturidî fırak bölümü, kanaatimizce aslında, eserin orijinaline ait olmayıp *Telbîs* yazarınca veya müstensihlerden birisi tarafından eserin başına sonradan ilave edilmiş olmalıdır. Nitekim Hanbelî sufi Abdulkadir el-Gilânî (ö. 561/1161)'nin *Kitâbu'l-Gunye*,³² Malatî (ö.377/987)'nin *Kitâbu't-Tenbîh*,³³ İbn Batta el-Ukberî (ö. 387/997)'nin *İbânetu'l-Kubrâ*³⁴ veya el-Acurrî (ö. 360/970)'nin *Kitâbu's-Şerîa*³⁵ adlı eserlerinin fırak tasnifleri içeren kısımları incelendiğinde, Telbîs'in başındaki bu fırak tasnifiyle herhangi bir benzerlik taşımadıkları görülür ki bu, yukarıdaki iddiamızı doğrulayan bir başka husus olarak değerlendirilebilir.

Bu geleneğin genelinde görüldüğü üzere, söz konusu risalede de her ana fırkanın Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'e muhalif yönü zikredilerek konumlandırılır. Buna göre *Harûriyye* fırkası Hz.Ali'den teberri ve tekfir ederek *Cemaat*'e muhalefet ederken, *Rafîziyye* fırkası Hz.Ali'ye olan sevgisinde aşırı gidip onun dışındakileri reddederek muhalefet etmiştir. Bunun yanında *Cebriyye* fırkası Allah'a çirkin şeyler isnat ederek insanlardan günahı kaldırmıştır. *Cehmiyye* fırkası Allah'ın sıfatlarını inkâr etmiş ve onu *şey olmayana (lâ şey)* benzetmiştir. *Mürchie* fırkasına gelince, amel olmadan sadece imana dayanarak, imanın olduğu yerde günah olan şeylerin zarar vermeyeceğini öne sürerek Cemaat'in görüşüne aykırı bir yol tutmuştur.³⁶

Bu altı ana fırkanın, yazar açısından, mümeyyiz vasfı böylece zikredildikten sonra, sırasıyla altı ana fırkanın alt kollarının izahatına geçilir. Yazarın burada izlediği metot önce fırkaya ait görüşü verip, daha sonra da Cemaat'in görüşünü zikretmesidir. Bu yaklaşım aynı gelenek içinde yer alan Nesefî'ye ve *Fıraku'l-Müfterika* ve *Heftâd u Seh Millet*'e son derece benzemektedir.

Fırkalara nispet edilen görüşler incelendiğinde, Hanefî-Mâturîdî fırak geleneğinin temel özelliklerinden biri olarak risalede göze ilk çarpan şeyin fırkaların herhangi bir şahsa nispet edilmeksizin anonim bir tarzda verilmesidir. Anlaşıldığı kadarıyla burada yazar şahıslardan çok, soyut fikirleri zikrederek bu fikirlerin reddedilmesini öncelemektedir. Dolayısıyla onun için bunların kime ait olduklarının pek önem arz etmediği söylenebilir. Çünkü muhtemelen her bir fırkaya nispet edilen bu görüşlerle, okuyucuları gerçek anlamda bilgilendirmekten çok, karşıt fikirleri kötüleyerek gözden düşürmek amaçlanmaktadır. Bununla birlikte fırkaların bağlamında tamamen

³² *Kitâbu'l-Gunye li-Tâlibi Tarîki'l-Hak*, Kahire 1375.

³³ el-Malatî, Ebu'l Hüseyin Muhammed b. Ahmed b. Abdurrahman, *et-Tenbîh ve'r-Red alâ Ehli'l-Ehvâ' ve'l-Bida'*, thk. Zâhid el-Kevserî, Kahire 1997.

³⁴ *İbânetu'l-Kubrâ*, Riyad 1988, I/377-86.

³⁵ *Kitâbu's-Şerîa*, Kahire 1369, s. 14-20.

³⁶ *el-Makâlât fî Beyâni Ehli'l-Bida*, s. 81

koparılarak verilmesi ya da şahıslardan doğrudan bahsedilmemesi, yazarın onlar hakkında bilgi sahibi olmamasından çok, muhtemelen bu bağlamların ve isimlerin zikredilmesinin eserin yazılış amacı için fazla bir önem arz etmemesinden kaynaklanmış olmalıdır. Diğer taraftan bu, birtakım görüşlerin dışlanması ya da eleştirilmesi açısından yazara kolaylık sağlamasının yanında, aynı zamanda uydurma fikirlerin önünü açma gibi bir duruma da sebebiyet vermektedir. Buna rağmen, yazarın firkalara nispet edilen görüşleri mümkün olduğunca yalın ve reddiyeci bir tarzda ele alması, onun daha pratik bir amacı gözettiği şeklinde izah edilebilir.

Risalede firkalara nispet edilen görüşler Eşarî-Mutezilî fırak eserlerinden kayda değer oranda farklılık arz eder. Öyle ki daha önce hakkında malumat sahibi olduğumuz birçok fırka farklı görüşlerle karşımıza çıkar. Bu anlamda risalede, mesela, *er-Râciyye*'nin öne sürdüğü ifade edilen bilgiler, Neşvânü'l-Himyerî'nin *es-Sihâbiyye* hakkında söyledikleriyle³⁷ neredeyse aynıdır. Yine *el-Hâzımiyye* fırkasına dair zikredilenler³⁸ ile Eşarî'nin *el-Mechûliyye* fırkası ile ilgili söylediklerine çok yakındır.³⁹ Ayrıca, Kaderiyye'den *Nâkisiyye*,⁴⁰ Cebriyye'den *Havfiyye*⁴¹ ve Cehmiyye'den *Multezikıyye*⁴² firkaları Eşarî-Mutezilî fırak eserlerinde bahsi geçmeyen firkalardandır. Buradan hareketle risalede ismi geçtiği halde, standart Eşarî-Mutezilî fırak geleneğinde zikredilmemiş olması, kanaatimizce, nevzuhur, aynı istikametteki eski bir fırkanın yeni bir isimle çıkması ihtimalinden çok,⁴³ erken dönemden itibaren, başta Horasan-Maveraünnehir olmak üzere, Türklerin yoğun yaşadığı bölgelerde firkalara yönelik müstakil bir isimlendirmeyi ifade ediyor olmalıdır.

Bunun yanında alt firkaların ana firkalara aidiyetinde de Eşarî-Mutezilî gelenekle, ele aldığımız risaleninkiler arasında farklılıklar mevcuttur. Eşarî'de *Râfıza*'nın alt kollarından biri olan *el-Keysâniyye*,⁴⁴ risalede *Kaderiyye*'nin alt kolları arasında kendisine farklı bilgiler nispet edilerek zikredilmektedir.⁴⁵ Eşarî ve Şehristânî'nin Havâric arasında zikrettiği *el-Beyhesiyye*,⁴⁶ burada Mürcie'nin bir alt fırkası olarak verilirken,⁴⁷ keza el-Eşarî⁴⁸ ve el-Bağdâdî'nin⁴⁹ Mürciî firkalar arasında yer

³⁷ Bkz. Neşvânü'l-Himyerî, *el-Hüru'l-'Iyn*, s. 154.

³⁸ *el-Makâlât fi Beyâni Ehli'l-Bida*, s. 89.

³⁹ el-Eşarî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, s. 96.

⁴⁰ *el-Makâlât fi Beyâni Ehli'l-Bida*, s. 106.

⁴¹ *el-Makâlât fi Beyâni Ehli'l-Bida*, s. 111-12.

⁴² *el-Makâlât fi Beyâni Ehli'l-Bida*, s. 112.

⁴³ Bunun en bariz örneği, bu geleneğin en merkezindeki Ebû Mutî' Mekhûl b. el-Fadl en-Nesefî'nin 318/930 yılında vefat ettiği dikkate alınır, bu isimlendirmenin III/IX. asrın ikinci çeyreğinde dahi İslam coğrafyasının belli bölgelerinde yaygın olduğu söylenebilir.

⁴⁴ el-Eşarî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, s. 18 vd.

⁴⁵ *el-Makâlât fi Beyâni Ehli'l-Bida*, s. 103.

⁴⁶ el-Eşarî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, s. 113, 114; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, s.

⁴⁷ *el-Makâlât fi Beyâni Ehli'l-Bida*, s. 120.

⁴⁸ el-Eşarî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, s. 140-43.

⁴⁹ el-Bağdâdî, *el-Fark*, s.180.

verdikleri *el-Merîsiyye*, risalede Cehmiyye'nin bir alt kolu olarak karşımıza çıkar.⁵⁰ Yine Eşarî,⁵¹ Bağdâdî⁵² ve İsferrâyînî (ö. 471/1078)'nin⁵³ *Ravâfiz* arasında gösterdikleri *eş-Şeytâniyye*, risalemizde *Kaderiye* üst başlığı altında ele alınır.⁵⁴

Hanefî-Mâtürîdî fırak geleneğinin diğer eserlerinde olduğu gibi, yazar fırka isimlerini standart fırak geleneğinden farklı bir formda verir. Yaygın olarak bilinen formları dikkate almaksızın kahir ekseriyetle her fırkanın sonuna “-iyye” nispet ekini getirerek fırkaların isimlerini farklı bir formda takdim edilir. Bu çerçevede fırkaların isimlendirilmesinde iki farklı yaklaşım içinde bulunduğu söylenebilir. Bunlardan birincisi, *Kûziyye*, *Kenziyye*, *Hukmiyye*, *Bid'iyye*, *İmâmiyye* ve *Sâyibe* gibi fırka isimlerinde olduğu gibi fırkaların savundukları fikre temel teşkil edebilecek belli bir kavram, ibare ya da temel görüşe göre isimlendirilmeleridir. İsimlendirmede izlenen diğer bir yol da fırkaların, liderleri konumundaki kişilere nispet edilmesidir. *Ezrakiyye*, *İbâdiyye*, *Hâzîmiyye*, *Ahmediyye*, *Şimrâhiyye*, *Halefiyye* ve *Ahnesiyye* gibi fırkalar bu hususa örnek teşkil ederler. Ayrıca Harûriyye üst başlığı altında zikredilen alt fırkaların birbiriyle fiilen bağlantılı olduklarına dair somut bir kanıt da yoktur. Hiç bir grup bir diğerinin görüş ve iddialarına karşı herhangi bir reaksiyon göstermez. Bu fırkaların hangi zaman dilimlerinde ortaya çıktıklarına dair herhangi bir ipucu verilmeden fırkalar tarihsel, kültürel ve sosyal bağlamlarından tamamen tecrit edilerek takdim edilirler. Fırkalar, doğdukları gün gibi hiç değişime uğramadan varlıklarını sürdürüyorlarmış gibi davranılır. Hâlbuki şu bir gerçektir ki hiçbir fırka doğduğu günkü gibi kalmamakta, süreç içerisinde farklı dönüşümler yaşamakta, kendi içerisinde bölünmelere, ciddi fikri, dini ve toplumsal kırılmalara maruz kalabilmektedir.⁵⁵

Risalede fırkalara ait görüşler, diğer Hanefî-Mâtürîdî fırak eserlerinde olduğu gibi, son derece sübjektif ve reddiyeci bir özellik arz ederler. Binaenaleyh fırkaların görüşleri, doğru ya da yanlış olmaları noktasında incelemeye konu teşkil etmiştir. Bu anlamda, asıl gayenin fırkaları benimsenen inançlar ve fikirler arasındaki benzerliklere göre bir araya toplayıp tasnif etmek ve onları kendi mezhebi duruşlarına göre eleştiriye tabi tuttukten sonra neticede Hz. Peygamber ve ashabının yolu üzere inanan “*fırka-yı nâciye*” olarak kendi haklılıklarını ispatlamak olması, fırkaların İslam düşüncesinin inkişafına bir katkıları olup olmadığı hususunun tamamen göz ardı edilmesine yol açmıştır.

⁵⁰ *el-Makâlât fi Beyâni Ehli'l-Bida*, s. 114.

⁵¹ el-Eşarî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, s. 37-38, 43, 44-45.

⁵² el-Bağdâdî, *el-Fark*, s.180.

⁵³ el-İsferrâyînî, Ebû'l-Muzaffer *et-Tebîr fi'd-Dîn*, thk. M. Zahid el-Kevserî, Kahire 1940, s. 61.

⁵⁴ *el-Makâlât fi Beyâni Ehli'l-Bida*, s. 104.

⁵⁵ Krş. Ümit Toru, *Ebû Muhammed el-Yemenî'nin “Akâidü's-Selâse ve's-Sebîn Fırka” Adlı Eseri ve İslam Mezhepleri Tarihi Açısından Önemi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006, s. 109.

Buraya kadar Hanefî-Mâtürîdî fırak geleneği çerçevesinde ele alıp değerlendirdiğimiz söz konusu risalenin yanında Kemalpaşazâde'nin fırkalara dair kaleme aldığı daha başka eserleri de mevcuttur.⁵⁶ Konumuzla ilgili olarak bunlar arasında biçim ve muhteva açısından birbirinden farklı özelliklere sahip iki eserinden kısaca bahsetmekte yarar olacağı kanaatindeyiz. Bunlardan ilki, *Risâle fî Tafşîli Fıraki'l-İslâmiyye*⁵⁷ adında Hanefî-Mâtürîdî fırak geleneğinin tipik özelliklerini gösteren kısa bir risale olup, makalemizde ele aldığımız risaleyle çok büyük benzerlikler taşımakta, hatta bir anlamda onun özeti mahiyetindedir.⁵⁸ 6x12'lik fırka tasnifi, anonim görüşler, reddiyeci bir yaklaşım ve fırkaların isimlerindeki büyük benzerlikler hemen dikkati çeker. Aradaki tek farklılık, bu risalede, sadece fırkaların görüşlerine yer verilmesi, Ehl-i Sünnet'in cevap kısmının yer almamasıdır. Bu anlamda söz konusu risale aynı gelenek kapsamındaki *Tezkiretu'l-Mezâhib* ve bilhassa *Beyânu'l-Mezâhib* ile büyük oranda aynı yöntemi izlediği görülür.

Zikretmek istediğimiz, bir diğer risale şaşırtıcı bir şekilde Hanefî-Mâtürîdî fırak geleneğinden çok Eşarî-Mutezilî fırak geleneği içerisinde addedilebilecek özellikler serdeden *Risâle fî Beyâni Fıraki'd-Dâlle* adlı fırak eseridir.⁵⁹ Bu eseri ilginç kılan husus, Kemalpaşazâde'nin sanki daha önce bahsettiği 72 fırkadan hiç haberdar değilmişçesine Eşari-Mutezili gelenekte sıkça rastladığımız *yepyeni* fırkalardan bahsetmesidir. Burada ne 6x12'lik tasnif sistemi, ne de önceden bahsedilen fırkaların isimleri ve görüşlerinden iz vardır. Karşımızda klasik bir Eşarî-Mutezilî eser durmaktadır. Risalenin hemen başında *Sofistâiyye*, *Dehriyye*, *Ashâbu'l-Heyûla*, *Ehlu't-Tabâyi* ve *Felâsife* olmak üzere beş gruptan bahsedilir ki bunlar daha çok İbn Hazm ve Şehristânî gibi Standart fırak geleneğinde isimlerine rastlanan İslam öncesi *Milel* ve *Nihal*'i ifade eder⁶⁰ ki Yadudiler, Hristiyanlar, Samiriler ve Mecusilerden, Berâhime, Hulûliyye, Ehlu't-Tenâsuh ve Bâtıniyye'ye kadar birçok din ve fırka bu kategoride zikredilir.⁶¹

⁵⁶ Eserleri hakkında bkz. Bahçivan, *Hams Resâil fî'l-Fırak ve'l-Mezâhib*, s. 45-64; Osman Aydın, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İslam Mezhepleri Tarihi Yazıcılığı*, Ankara 2008.

⁵⁷ "Risale fî Tafşîli Fıraki'l-İslâmiyye", *Hams Resâil fî'l-Fırak ve'l-Mezâhib*, thk. Seyit Bahçivan, Kahire 2005 içinde, s. 127-161.

⁵⁸ Bu benzerlik hakkında az da olsa bir kanaat sahibi olmak anlamında mesela *el-Makâlât fî Beyâni Ehli'l-Bida* adlı risalede Kaderiyye'nin lat fırkaları sırasıyla Ahmediyye, Seneviyye, Mutezile, Keysâniyye, Şeytâniyye, Şerikiyye, Vehmiyye, Ravendiyye, Müteberiyiyye, Nâkisiyye, Kâsitiyye ve Nazzâmiyye iken (s. 101-107), *Risâle fî Tafşîli Fıraki'l-İslâmiyye*'de sırasıyla Ahmediyye, Seneviyye, Keysâniyye, Şeytâniyye, Şerikiyye, Vehmiyye, Ravendiyye, Nâkisiyye Müteberiyiyye, Kâsitiyye, Nazzâmiyye ve Mutezile şeklinde geçer (s. 141-46). Burada görüleceği üzere fırka isimleri tamamıyla aynı olup sadece Mutezile ve Müteberiyiyye fırkalarının sıralamadaki yeri değişmiştir.

⁵⁹ "Risâle fî Beyâni Fıraki'd-Dâlle", *Hams Resâil fî'l-Fırak ve'l-Mezâhib*, thk. Seyit Bahçivan, Kahire 2005 içinde, s. 165-192.

⁶⁰ Milel ve Nihal ifadelerinin etimolojisi ve İslam Mezhepleri Tarihinde geçirdiği evreleri hakkında bkz. Fiğlalı, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, "Çevirenin Önsözü", Ankara 1991, XVII-XXXI; Sönmez Kutlu, *Mezhepler Tarihine, Giriş*, İstanbul 2008, s. 32-33.

⁶¹ *Risale fî Tafşîli Fıraki'l-İslâmiyye*, s. 165-172.

Sapkın (*dâlle*) olarak nitelediği İslam fırkalarına gelince, burada Kemalpaşazâde'nin daha önce gördüğümüz 6x12'lik Hanefî-Maturidî fırak tasnifinden çok, Eşarî-Mutezilî fırak tasnifinin belirleyici olduğu görülür. Ele alınan fırkalar gerek isim, gerekse görüşleri noktasında da önce zikrettiklerinden oldukça farklıdır. Daha önce altı olan ana fırka sayısı, burada *Ravâfiz*, *Havâric*, *Kaderiyye*, *Cehmiyye*, *Neccâriyye*, *Müşebbihe* ve *Mücessime* olmak üzere yediye çıkar.⁶² Alt fırkaların sayısında da yeknesaklık olmayıp, her ana fırkada bu sayı değişiklik gösterir. Bu anlamda mesela ana fırkalardan *Ravâfiz*, kendi içinde Gâliyye, Zeydiyye ve İmâmiyye şeklinde üç alt gruba taksim edilir. Gâliyye'nin kendisi de Seb'iyye, Beyâniyye, Muğiriyye, Mansûriyye, Hattâbiyye, Kâmilîyye ve Gurâbiyye olmak üzere yedi fırkaya ayrılır. Burada zikredilen alt fırkalar tamamıyla Eşarî-Mutezilî ve Şîî fırak geleneklerinde ele alınan gulât fırkalarıdır.⁶³

Ravâfiz'in bir diğer alt grubu olan Zeydiyye ve -kısmen malumat verilse de-⁶⁴ İmâmiyye hakkında, sadece birden fazla alt grupları olduğunu söylemekle yetinilir. *Havâric*, sekiz fırka olarak zikredilirken;⁶⁵ *Cehmiyye*'ye dair, Zeydiyye ve İmamiyye'de olduğu gibi, birden fazla alt grubu olduğu ifadesinden başka bilgi verilmez. Diğer fırkalarda da durum aynı yöndedir. Görüldüğü gibi Kemalpaşazâde fırkaların tasnifinde tek bir yol takip etmemiş, farklı eserlerinde farklı tasnifleri benimsemiştir. Dolayısıyla onu hem Osmanlılar dönemi Hanefî-Mâturîdî fırak geleneğinin temsilcileri arasında saymak, hem de Eşarî-Mutezilî fırak geleneğinden etkilendiğini söylemek mümkündür. Bu durumun hangi gerekçelerden kaynaklandığı açık olmamakla birlikte, muhtemelen yaşadığı dönemin sosyo-politik şartlarının etkili olduğu düşünülebilir. Bunun yanında onun tamamıyla ilmi endişelerden dolayı farklı fırak geleneklerini, birbirlerinden müstakil bir şekilde kalem almış olması da ihtimal dâhilindedir.

Risalenin Tercümesi:

Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla,
Hamd âlemlerin rabbi olan Allah'a, salat ve selam Efendimiz Muhammed'e, Âl'ine ve ashabına olsun.

⁶² *Risale fî Tafsilî Firaki'l-İslâmiyye*, s. 173.

⁶³ Mesela Bkz. Nevbahî, *Firaku'ş-Şîa*, s. 28, 38, 42; Şehristânî, *el-Milel*, s. 144, 151, 177-78, 180-83.

⁶⁴ *Risale fî Tafsilî Firaki'l-İslâmiyye*, s. 182-83.

⁶⁵ Burada adı geçen Harici fırkalar, genel olarak Hanefî-Mâturîdî gelenekte bilinen isimleriyle zikredilirler: Mesela Ezârîka, Necedât, Sufriyye, Acârîde, Meymûniyye, Şuaybiyye, Saltiyye ve Yezidiyye. Bunlar arasında Ezârîka ve Meymûniyye dışındakiler, Kemalpaşazâde'nin daha önceki risalelerinde adı geçmeyen; fakat mesela Bağdâdî (*el-Fark*, s. 72) ve Şehristânî (*el-Milel ve'n-Nihal*, s. 116-134) gibi Eşarî fırak geleneğine mensup yazarların eserlerinde rahatlıkla bulunabilecek fırkalarıdır.

Bil ki bidat ve dalalet sahipleri altı sınıf olup, Harûriyye, Râfiziyye, Kaderiyye, Cebriyye, Cehmiyye ve Mürcie'den oluşmaktadırlar.

Harûriyye'ye gelince Ezrakiyye, İbâdiyye, Sa'lebiyye, Hâzimiyye, Halefiyye, Kûziyye, Kenziyye, Şimrâhiyye, Ahnesiyye, Hukmiyye, Mutezile ve Meymûniyye olmak üzere on iki alt fırkadan (*sınıf*) oluşmaktadır.

Râfıza'ya gelince Aleviyye, Emriyye, Şîa, İshâkiyye, Nâvusiyye, İmâmiyye, Zeydiyye, Abbâsiyye, Mutenâsihiyye, Rec'iyye, Lâiniyye ve Müterabbise olmak üzere on iki alt fırkadan oluşmaktadır.

Kaderiyye'ye gelince, Ahmediyye, Seneviyye, Mutezile, Keysâniyye, Şeytâniyye, Şerîkiyye, Vehmiyye, Ravendiyye, Müteberiyye, Nâkisiyye, Kâsitiyye ve Nazzâmiyye olmak üzere on iki alt fırkadan oluşmaktadır.

Cebriyye'ye gelince, Muztarriyye, Efâliyye, Mefrûğiyye, Neccâriyye, Menâniyye, Kesbiyye, Sâbikiyye, Hubbiyye, Havfiyye, Fikriyye, Hasbiyye ve Ma'iyye olmak üzere on iki alt fırkadan oluşmaktadır.

Cehmiyye'ye gelince, Muattıla, Merîsiyye, Mültezikiyye, Vâridiyye, Zenâdika, Harkiyeye, Mahlûkiyye, Fâniyye, Bustâniyye, Gağriyye, Kabriyye ve Münkiriyye olmak üzere on üç alt fırkadan oluşmaktadır.

Mürciyye'ye gelince, Târkiyye, Sâyibe, Râciyye, Sârikiyye, Râsibiyye, Beyhesiyye, Muattıla, Müşebbihe, Haşeviyye, Eseriyye, Bid'iyye olmak üzere on bir alt fırkadan oluşur.⁶⁶

Fırkaların Görüşlerinin Zikredilmesi:

*Harûriyye'*ye gelince, bunlar, Allah şanını yüceltsin, Ali'den teberri ederek onu tekfir ederler ve Cemaat'e muhalefet ederler. *Râfiziyye'*ye gelince, bunlar Allah şanını yüceltsin, Ali'yi sevmede aşırı giderek onun dışındakileri reddeder ve Cemaat'e muhalefet eder. *Cebriyye'*ye gelince, bunlar çirkinlikleri Allah'a nispet ederek kulları günahlardan kurtarırlar ve Cemaat'e muhalefet ederler. *Cehmiyye'*ye gelince, bunlar Yüce Allah'ın sıfatlarını inkâr edip onu *şey olmayana*(*bi-lâ şey*) benzetirler ve Cemaat'e muhalefet ederler. *Mürciyye'*ye gelince, bunlar amelsiz iman'ı kabul ederek, küfürle birlikte iyiliğin fayda vermediği gibi, imanla birlikte günahın da zarar vermeyeceğini öne sürerler. Böylece Cemaat'e muhalefet ederler.⁶⁷

1- Harûriyye'nin Alt Fırkaları:⁶⁸

Bunların ilki *Ezrakiyye* olup, vahiy kesildikten ve nebi (sav) vefat ettikten sonra kimin mümin olup olmadığını bilmediklerini iddia ederler. Cemaat ise müminlerin alametlerinin açıkça bilindiğini, bunların peygamber

⁶⁶ *el-Makâlât fi Beyâni Ehli'l-Bida*, s. 81-85

⁶⁷ *el-Makâlât fi Beyâni Ehli'l-Bida*, s. 86-87.

⁶⁸ *el-Makâlât fi Beyâni Ehli'l-Bida*, s. 88-94.

kanalıyla öğrenildiğini ve bu alametlerin sonsuza kadar onlarda devam edeceğini öne sürer.⁶⁹

İbâdiyye, “Biz bir kişinin imanı ve küfrü hakkında değil, ancak onun münafıklığı hakkında tanıklıkta bulunuruz.” görüşünü öne sürerken, Cemaat “Allah kitabında onların simaları ve alametlerini açıkça zikretmiş olduğundan dolayı, bunların küfrü ve imanı yönünde tanıklıkta bulunulabilir” görüşüne sahiptir.⁷⁰

Sa'lebiyye, “Yüce Allah kullarının amellerini yaratmış (*ne-şe-e*), fakat kaza ve kaderi yaratmamıştır.” demektedir. Cemaat ise “Allah’ın kazası, dilemesi ve kaderi olmaksızın kulların hiçbir amelinin meydana gelmez” görüşünü öne sürmektedir.⁷¹

Hâzimiyye, “İman bilinmez (*mecûl*). Bunlar vazifeler ve şer‘î yükümlülükler olmasından dolayı bütün insanlar mazurdur.” görüşünü öne sürerler. Cemaat “Âdemoğullarından hiç kimse Tevhidi terk ettiğinden ötürü mazur görülemez.” görüşünü benimser.⁷²

Halefiyye, “Erkek veya kadın olsun, akıl ve idrak sahibi hiç kimse cihat etmekten kaçınmaz” görüşünü ileri sürerken, Cemaat “Cihat imkân ve servet sahibi olanlara farzdır.” görüşünü kabul eder.⁷³

Kûziyye, bir kimsenin, necasetinden emin olmayacağından dolayı, bir başkasına dokunmaması gerektiğini öne sürerken, Cemaat, Müslüman temiz olduğundan dolayı, Müslümanların birbirlerine dokunmasında, birbirlerinden yiyip içmesinde bir sakınca olmadığını kabul eder.⁷⁴

Kenziyye, kimsenin Allah’ın kendisine farz kıldığı haklardan uzak durmaması, ancak ehil sahibinin azlığından dolayı, onu gömmesi gerektiğini savunur. Cemaat ise Allah’ın malı hususunda kişiye farz kıldığı hakları yerine getirmemesinin doğru olmayacağını kabul eder.⁷⁵

Şimrâhiyye, Kadınlar güzel kokulu çiçeklerdendir. Bundan dolayı nikah yapmadan veya mülkiyetine almadan bir kimsenin kadınlarla cinsel ilişkiye girmesinde bir sakınca olmadığı görüşünü ileri sürerken, Cemaat, şahitler ve nikah olmadan kadınların bir kimseye helal olmamasının yanında, dörtten fazlasının da helal olmadığını kabul etmiştir.⁷⁶

Ahnesiyye, hayatta ve idrak sahibi oldukları müddetçe kullar hakkında kalemlerin yazmaya devam edeceğini, ancak vefat ettikten sonra kalemlerin kuruyacağını öne sürerken, Cemaat Peygamberin (sav) “Kim iyi bir şey yapar ve ölümünden sonra da bununla amel edilmeye devam edilirse, bunu yapan kişinin ecrinden azalma olmaksızın, ölen kişiye aynı ecir verilir ve

⁶⁹ Krş. en-Nesefî, s. 69; *Heftâd u Seh Millet*’te (s. 21) bu ifadeler *Harûriyye*’ye nispet edilir.

⁷⁰ Krş. en-Nesefî, s. 69-70; *Heftâd u Seh Millet*, s. 38.

⁷¹ Krş. en-Nesefî, s. 70-71; *Heftâd u Seh Millet*, s. 41.

⁷² Krş. en-Nesefî, s. 71-72; *Heftâd u Seh Millet*, s. 38.

⁷³ Krş. en-Nesefî, s. 72-73.

⁷⁴ Krş. en-Nesefî, s. 73-74.

⁷⁵ Nesefî’de *Kesriyye* olarak geçse de, metnin içeriğine bakıldığında doğrusu *Kenziyye* olduğu anlaşılır, en-Nesefî, s. 74-75; *Heftâd u Seh Millet*, s. 61.

⁷⁶ Krş. en-Nesefî, s. 75; *Heftâd u Seh Millet*, s. 64-5..

kim ki kötü bir şey ortaya koyar ve ölümünden sonra bu devam ettirilirse, bunu yapanların günahları azaltılmaksızın, aynı günah ölen kişiye de yazılır.” sözünden dolayı kalemlerin diriler ve ölümler için yazmaya devam edeceğini öne sürer.⁷⁷

Hukmiyye, ayrılığın ortaya çıkmasından sonra, devlet başkanlığının kimsenin hakkı olmadığını, bundan dolayı kim ki yaratılmış birinin hükmüne razı olursa, onun kâfir olacağını öne sürer. Cemaat ise yöneticilere itaat edilmesi ve hükümleri yerine getirdikleri müddetçe onların yönetimine razı olunması gerektiğini kabul eder.⁷⁸

Harûriyye’den *Mu‘tezile*,⁷⁹ Ali ve Muaviye’nin ihtilafa düşmesi ile ilgili olarak sahabenin durumunun kendilerine yeterince açık olmadığını ve bundan dolayı onların tümünden teberrî ettiklerini söylemişlerdir. Cemaat ise bütün sahabenin, hidayete ulaştırılan önderler olduklarını ve Allah’ın onları peygamber (sav) ile dostluklarından dolayı övdüğünü öne sürmüştür.⁸⁰

Meymûniyye, bu ümmetin ancak bir imam sayesinde kurtuluşa erebileceğini ve toplumun önde gelenlerinin rızası olmadan, imam olunamayacağını öne sürmüşlerdir. Bunlara karşılık olarak Cemaat, risaletin kaynağı olmasından ötürü, imamın sadece Kureyş’ten olabileceğini öne sürmüştür.⁸¹

2- Râfıza’nın Alt Fırkaları:⁸²

Bunların ilki *Aleviyye* olup, risaletin Allah tarafından Ali’ye-Allah şanını yüceltsin- indirildiğini ancak Cibril’in hata işlemiş olduğunu iddia eder ve Ali’ye salavat getirir. Cemaat ise Muhammed’in Allah’ın elçisi olduğunu öne sürmüştür.⁸³

Emriyye, Rasulullah’ın Ali hakkında “Senin benim katımdaki yerin, Harun’un Musa katındaki yeri gibidir.” sözünden dolayı, Ali’nin Muhammed’in ortağı olduğunu iddia etmiştir. Cemaat ise bu söze ilave olarak onun “Ancak benden sonra peygamber yoktur.” sözünü ekleyerek onun peygamberlerin sonuncusu olduğunu kabul etmiştir.⁸⁴

İshâkiyye, nübüvvetin Âdem’den kıyamet gününe kadar devam edeceğini, Allah’ın hüccetini insanların arasından çıkarıp almasının muhal olduğunu iddia etmiştir. Cemaat ise ne Muhammed’den sonra bir nebi, ne de

⁷⁷ Krş. en-Nesefî, s. 76.

⁷⁸ Nesefî’de *Muhakkimîyye* şeklinde geçer (s. 76); *Heftâd u Seh Millet*, s. 52-3.

⁷⁹ Nesefî’de *Mu‘teziliyye* şeklinde geçer, s. 77.

⁸⁰ Krş. en-Nesefî, s. 77-78.

⁸¹ Krş. en-Nesefî, s. 78.

⁸² *el-Makâlât fi Beyâni Ehli’l-Bida*, s. 94-101.

⁸³ Krş. en-Nesefî, s. 78-79.

⁸⁴ Krş. en-Nesefî, s. 79-80; *Heftâd u Seh Millet*, s. 50 (*Emriyye* şeklinde).

Yüce ve Aziz olan Allah'ın kitabından sonra bir kitap olmayacağını öne sürmüştür.⁸⁵

Şîa,⁸⁶ Ali'nin Resulullahın (sav) vasisi ve ondan sonraki velisi olduğunu ve ümmetin bunu inkar ettiğini iddia etmiştir. Cemaat'e gelince peygamberden(sav) sonra velayetin Ebû Bekir'e (ra) ait olduğunu öne sürmüştür.⁸⁷

Nâvusiyye, Ali'nin peygambere olan yakınlığından ve savaştaki kahramanlığından dolayı, peygamberden sonra bu ümmetin en faziletlisi olduğunu iddi etmiş ve bundan farklı düşünenleri de tekfir etmiştir. Cemaat ise Peygamberimizden sonra bu ümmetin en faziletlisinin Ebu Bekir(ra) olup, faziletin yakınlık veya nesepten değil, takvadan kaynaklandığını öne sürmüştür.⁸⁸

İmâmiyye, yeryüzünün Hüseyin soyundan gelen bir imamdan hali olamayacağını ve bu imamın yeryüzündeki insanların en bilgilisi olduğunu iddia etmiştir. Cemaat ise ümmetin, iyiliği emredip kötülükten nehyetmede birbirinin imamı olduğunu iddia etmiştir.⁸⁹

Zeydiyye, bütün Hüseyin oğullarının ümmetin imamları olduklarını ve onların dışında başkasının arkasında namaz kılınamayacağını öne sürmüştür. Cemaat ise imamınızın Allah'ın kitabını daha iyi okuyanız olduğunu söylemiş, imamınız Hüseyin oğullarıdır dememiştir.⁹⁰

Abbâsiyye, peygamberin (sav) vefat ettiğini, asabe içinde varis olmaya amcanın en layık kişi olmasından dolayı, amcası Abbas'ın onun varisi olduğunu iddia etmiştir. Cemaat ise peygamberden sonra ümmetin en faziletlisinin, peygamber namazda yerine görevlendirdiğinden dolayı, Ebu Bekir(ra) olduğunu iddia etmiştir.⁹¹

Mütenâsıha, ruhların tenasühe uğradığını, dolayısıyla iyi olan birisinin ruhunun kendisinden çıkıp yaşamında mutlu olacak bir başkasının bedenine girdiğini iddia ederler. Cemaat'e gelince şayet ruhlar tenasühe uğrasaydı, bir kimsenin et yemesinin ve başkasıyla savaşmasının helal olmayacağını iddia etmiştir.⁹²

Rec'iyye, Ali b. Ebi Tâlib ve taraftarlarının yeryüzüne geri döneceğini ve düşmanlarından intikam alacaklarını iddia ederken Cemaat, ölen bir kişinin dünyaya bir veya iki defalığına olsa bile yeryüzüne dönüşünün olmadığını iddia etmiştir.⁹³

⁸⁵ Krş. en-Nesefî, s. 81.

⁸⁶ en-Nesefî'de Şi'iyye olarak geçer (s. 75).

⁸⁷ Krş. en-Nesefî, s. 80; *Heftâd u Seh Millet*, s. 47-8.

⁸⁸ Krş. en-Nesefî, s. 81-82; *Heftâd u Seh Millet*, s. 49-50.

⁸⁹ Krş. en-Nesefî, s. 82; *Heftâd u Seh Millet*, s. 48-9.

⁹⁰ Krş. en-Nesefî, s. 83.

⁹¹ Krş. en-Nesefî, s. 84-85.

⁹² Nesefî'de (s. 84) *Mütenâsihiyye* şeklinde yer alırken, *Heftâd u Seh Millet*'te (s. 19)

Tenâsühiyye olarak geçer.

⁹³ Krş. en-Nesefî, s. 85; *Heftâd u Seh Millet*, s. 54.

Lâ'iniyye, Talha, Zübeyr, Aişe ve Muaviye'yi lanetlemiştir. Cemaat ise sahabenin ancak hayırla anılmasını ve onlardan herhangi birine kötü söz söylenmemesi gerektiğini söylemiştir.⁹⁴

Müterabbisa, Rafıza'dan âbitlere benzeyen iki gruptur. Nisabur'un Hüsrevcurd köyünden İskâf adında bir adamı peşine takılıp, Mehdi olduğunu iddia ederler. Cemaat ise, Abbas oğullarının izleri silinip ve Süfyânî galip gelmedikçe Mehdi'nin kaldıracağı her sancağın dalalet üzere olduğuna inanır.⁹⁵

3- Kaderiyye'nin Alt Fırkaları:⁹⁶

Onların ilki *Ahmediyye* fırkası olup Allah'ın kullarına karşı adaletli⁹⁷ olmasının şartının, onları yaptıklarının maliki kılması ve onlar üzerinde meşiyetini, kaza ve kaderini çekmesi olduğunu ileri sürerler. Cemaat ise Allah'ın kullarını yaptıklarının maliki kılmasının ve herhangi bir şey ancak onun meşiyetiyle meydana geldiğinden, onlardan meşiyetini çekmesinin söz konusu olamayacağını ileri sürer.⁹⁸

Seneviyye, iyiliğin Allah'tan, kötülüğün ise İblis ve insanların kendisinden olduğunu, insanın iyi şeyleri ilahi bir ruhla işlediğini, kötü şeyleri de Şeytan'ın ruhuyla işlediğini öne sürer.⁹⁹

Kaderiyye'nin bir alt kolu olan *Mutezile*, Allah iyiliği kulları üzerine takdir ettiğini ancak kötülüğü takdir edip etmediğinin söylenemeyeceğini iddia etmişlerdir. Onlara göre böyle denirse, Allah'a zulüm isnat edilmiş olur. Cemaat ise hayır ve şerrin ondan olduğuna inanır.¹⁰⁰

Keysâniyye, "Biz bu fiillerin, kullar bunları yaparken, Allah'tan ve kullarından olduğunu söylemeyiz. (Allah'ın) onları cezalandırdığını ya da mükâfatlandırdığını bilmeyiz." derken, Cemaat, hayır ve şerrin (Allah'tan) olup olmadığını bilmediğinden dolayı bu sözü söyleyenin kâfir olduğunu ileri sürer. Bu, Zenâdika'nın görüşü olup ondan çalmışlardır.¹⁰¹

Şeytâniyye, "Allah'ın Şeytan'ı yarattığını söylemeyiz. Eğer onu yarattı dersek, bu durumda masiyetten razı olduğunu söylemiş oluruz." der. Cemaat ise "Allah dışında her şey ve sıfatları yaratılmıştır (*mahlûk*). Eğer İblis, mahlukdeğildir dersek, bu durumda ona rablık nispet etmiş oluruz." görüşünü kabul eder.¹⁰²

⁹⁴ Krş. en-Nesefî, s. 85-86; *Heftâd u Seh Millet*, s. 53.

⁹⁵ Krş. en-Nesefî, s. 86; *Heftâd u Seh Millet*, s. 55.

⁹⁶ *el-Makâlât fî Beyâni Ehli'l-Bida*, s. 101-107.

⁹⁷ Metinde adalet (*'adl*) yerine, *kavl* kelimesi kullanılmışsa da bu cümlemin doğru anlaşılmasını engellemektedir. Nesefî'de (*er-Red*, s. 87) *kavl* yerine *adl* kelimesi kullanılmıştır ve doğrusu da bu olmalıdır. Tercüme ederken de bu durumu göz önünde bulundurduk.

⁹⁸ Krş. en-Nesefî, s. 87.

⁹⁹ Krş. en-Nesefî, s. 88; *Heftâd u Seh Millet*, s. 18.

¹⁰⁰ Krş. en-Nesefî, s. 88-89; *Heftâd u Seh Millet*, s. 23-4, *Muteziliyye* şeklinde.

¹⁰¹ Krş. en-Nesefî, s. 89-90; *Heftâd u Seh Millet*, s. 24.

¹⁰² Krş. en-Nesefî, s. 90; *Heftâd u Seh Millet*, s. 23.

Şerikiyye, “İyilikler (hasenât), bir tek iman dışında, mahluk olup önceden takdir edilmişlerdir. Aynı şekilde kötülükler (seyyiât) de, küfür dışında, mahluk olup önceden takdir edilmişlerdir.” görüşünü iddia ederken, Cemaat, “Allah Kur’ân’da hem imanı, hem de küfrü onlar dışındakileri zikrettiği gibi zikretmiştir.” der.¹⁰³

Vehmiyye, “Yaratılmışların (*halk*) söz ve fiillerinin zatı yoktur, bunu kim öne sürerse, Kur’ân’ın mahûk olduğunu öne sürmüş olur.” der. Cemaat ise “Bir şeyin zatının olmaması muhaldir. Zatı olmayan bir şey değildir ve Allah *şey olmayanı* ne mükâfatlandırır ne de cezalandırır.” görüşünü öne sürer.¹⁰⁴

Ravendiyye’ye¹⁰⁵ göre her kitap Yüce Allah’tan inmiştir, dolayısıyla, nâsîh, mensûh, muhkem ve müteşabih dâhil, onunla amel etmek haktır. Cemaat’e göre ise her Kitap hak olup o şanı yücenin “Eğer bir ayeti neshedersek”¹⁰⁶ sözü nedeniyle, onlarda nâsîh ve mensûh mevcuttur.¹⁰⁷

Müteberiyiye, önce Rabbine isyan edip daha sonra tövbe edenin tövbesinin, bu kinin Allah’a cürette bulunmasından ötürü kabul olmayacağını öne sürer. Nitekim Allah, “Kim dinini değiştirirse, öldürün.”¹⁰⁸ demiştir. Cemaat’e göre ise Allah’ın “Allah tövbe edenleri sever.”¹⁰⁹ sözünden dolayı, kul can çekişmediği müddetçe, tövbe kabul olur.¹¹⁰

Nâkisiyye’ye göre, beyat ve peygamberin hükmü diğer nafîle işler gibidir. Kim bunları bozarsa, ona günah düşmez. Cemaat ise şöyle der: Beyat nafîle değil, sünnet-i müekkededir. Dolayısıyla onu bozmak Allah’ın “Onlarla beyatlaş, onlar için Allah’tan mağfîret dile.”¹¹¹ sözünden dolayı, dalâlettir.¹¹²

Kâsitiyye, “Dünya hayatının nimeti ne güzeldir. Kula sevap kazandırır. İbadetin onda dokuzu dünyayı talep etmededir.” derken, Cemaat, “Dünya hayatı ne melun bir hayattır. Allah’a itaat etmek dışına orada olan her şey melundur.” görüşünü benimser.¹¹³

Nazzâmiyye, “Kim ki Allah’ın şey olmadığını iddia ederse, Allah’a *tatili* nispet etmiş olur; kim ki Allah şeydir derse, bu durumda da onu bir şeye benzetmiş olur ki bu durumda kâfir olur.” görüşünü ileri sürerken, Cemaat, “Yaratılmışların bilgisi kesinlik ifade etmeyen vehmetmek yoluyla

¹⁰³ Krş. en-Nesefî, s. 90-91.

¹⁰⁴ Krş. en-Nesefî, s. 91-92; *Heftâd u Seh Millet*, s. 24-5.

¹⁰⁵ en-Nesefî’de (s. 92) *Zevendiyye* şeklinde geçer ki bunun istinsahtan kaynaklanan bir hata olduğu aşîkardır.

¹⁰⁶ 2. Bakara, 106.

¹⁰⁷ Krş. en-Nesefî, s. 92; *Heftâd u Seh Millet*, s. 25-6.

¹⁰⁸ Bkz. Buhârî, Feth 6: 149, Cihâd 56, Bâb 149. ,

¹⁰⁹ 2. Bakara, 222.

¹¹⁰ Krş. en-Nesefî, s. 93.

¹¹¹ 60. Mümtehine, 12.

¹¹² Krş. en-Nesefî, s. 93-94.

¹¹³ Krş. en-Nesefî, s. 94-95; *Heftâd u Seh Millet*, s. 41.

oluşur (*bi'l-vehmiyye*). Bu nedenle o (Allah) şeydir, fakat mahlûk değildir ve (buna inanan) kişi doğru yoldadır” görüşünü kabul eder.¹¹⁴

4- Cebriyye'nin Alt Fırkaları:¹¹⁵

Onların ilki *Muztarrıyye*'dir. Ona göre kulların ne filleri, ne hayır, ne de şer vardır. Kimse Allah'ın emrettiğini yerine getirebilir ne de yasakladığından sakınabilir. Cemaat ise kulların fiillerinin Allah'ın meşiyeti ve iradesiyle hayır ve şerr olduğuna inanır.¹¹⁶

Ef'âliyye, “Hayır olsun, şerr olsun tüm fiilleri kişi yapar ancak anda bunda onun yapabilme gücü (*istitaat*) yoktur.” der. Onlara göre kul kaçınılmaz olarak rabbine döner. Cemaat der ki “Allah bir kimseye bir şeyi yapma gücü vermedikçe, o şeyi emretmez. Kul bunu yapar ya da yapmaz. Günahı terk eder ya da terk etmez.”¹¹⁷

Mefrûğıyye, “Allah' kaleme kıyamet gününe kadar olacağını yazmasını emredince, her şey yazılıp bitti.” der. Cemaat'e göre ise kalem o an olanları (*kâin*) yazmıştır. Allah, “O her gün bir iştedir.”¹¹⁸ ayetinden dolayı her zaman dilediğini yaratır.¹¹⁹

Neccâriyye'ye göre Allah kullarını kendisini fiilleri üzere cezalandırır, onların (kulların) fiileri üzere değil. Cemaat'e göre ise Allah, “Rabbin kullarına asla zulmedici değildir.”¹²⁰ ayetinden dolayı kulları kendi fiillerine göre cezalandırır.¹²¹

Kesbiyye'ye göre sevap ve ceza, Yüce Allah'ın “Eğer iyilik ederseniz, kendinize etmiş; kötülük ederseniz, yine kendinize etmiş olursunuz.” ayetinden¹²² dolayı kulun yaptıklarının karşılığı olmayıp kulun yaptıklarının sevabı ve cezası önceden takdir edilmiş olup değişmez. Cemaat'e göre sevap da ceza da kulun yaptıklarına göre takdir edilir.¹²³

Menâniyye, “Kalbe dikkat et, tehlike ondan gelir.” derken; Cemaat, “İnsan kalbi iyiliğin ve kötülüğün kaynağıdır. Öyleyse *esere* dikkat et.” der.¹²⁴

¹¹⁴ Krş. en-Neseî, s. 95.

¹¹⁵ *el-Makâlât fi Beyâni Ehli'l-Bida*, s. 108-113.

¹¹⁶ Krş. en-Neseî, s. 96.

¹¹⁷ en-Neseî'de (s. 96) istinsah hatasından dolayı *Enfâliyye* şeklinde geçer.

¹¹⁸ 55. Rahmân, 29.

¹¹⁹ Krş. en-Neseî, s. 98-99; *Hefât u Seh Millet*, s. 45.

¹²⁰ 41. Fussilet, 46.

¹²¹ Krş. en-Neseî, s. 99; *Hefât u Seh Millet*, s. 45.

¹²² 17. İsrâ, 7.

¹²³ Aslında burada *Kesbiyye*'nin, görüşünü delillendirmek için kullandığı ifade edilen bu ayet, bu görüşü desteklemekten öte, reddetmektedir. Ayetin anlamı Cemaat'inkine daha uygun düşmektedir. Nitekim Neseî'de (*er-Red*, s. 100-101) *Kesbiyye*'ye dair geçen ifadeler incelendiğinde, bu durum daha açık hâle gelmektedir. Neseî, söz konusu ayeti Cemaat'in görüşünü verdikten sonra delil olarak kullanır ki doğrusu da bu olmalıdır.

¹²⁴ Krş. en-Neseî, s. 100-101.

Sâbikiyye'ye göre "İnsanlar bahtiyar (*sa'îd*) ve bedbaht (*şakîy*) olmak üzere iki sınıftır. Bedbahta, iyiliği fayda vermeyeceği gibi bahtiyara da günahları zarar vermez." Cemaat, "Ameller sahibine fayda ya da zarar vermekten hali değildir; ya onun lehine olular ya da aleyhine." görüşünü savunur.¹²⁵

Hubbiyye, "Kim tüm kalbiyle Yüce Allah'a yönelir ve muhabbetinden bir kase içerse, ondan ibadetin erkânı düşer." derken, Cemaat "Kim onun kişi tarafından sevilmesi (nin ibadeti gereksiz kılacağını) iddia ederse, küfür iddiasında bulunmuş olur. Onun muhabbetinin alameti, onun emirlerine uymaktır." görüşünü savunur.¹²⁶

Havfiyye, "Kim ki Allah'ı severse, onun korkmasına artık gerek yoktur. Çünkü sevgili sevgiliden korkmaz. Korku ise adalet değil, zulümdür." görüşünü öne sürer. Buna mukabil Cemaat, "Yüce Allah'ın (Allah'tan korkarak ve rahmetini ümit ederek dua edin."¹²⁷ sözünden dolayı, korku ondan ve onun azabından olup, en üstün ibadetidir." görüşünü benimser.¹²⁸

Cebriyye'den *el-Fikriyye*, "Kimin ilmi artarsa, ilmine müsavi derecede kişiden ibadet düşer. İnsanlara bu kişiye dair düşen göre onun ihtiyaçlarını karşılamalarıdır. O insanların mallarının ortağıdır." görüşünü savunurken; Cemaat, "Kimin ilmi artarsa, aynı zamanda vecdi, gayreti ve korkusu da artar. Ondaki ibadet düşmez." görüşünü ileri sürer.¹²⁹

*Hasbiyye*¹³⁰, "Yüce Allah'ın 'Müminler ancak kardeştir.'¹³¹ ayetinden dolayı dünya kullar arasında (müşterektir)¹³². Ataları Âdem'in (kendilerine miras olarak bıraktıkları hususunda aralarında üstünlük) yoktur." görüşünü ileri sürerken; Cemaat, Yüce Allah'ın "Hırsızlık eden erkek ve kadının ellerini kesin."¹³³ sözünden dolayı, bir kişinin başkasının malını, sahibinin izni olmaksızın alıp kullanmasını helal olmadığını iddia eder.

Ma'iyye, "Kudretimiz fiille birliktedir; ne öncedir ne de sonra." der.

¹³⁴

5- Cehmiyye'nin Alt Fırkaları: ¹³⁵

¹²⁵ Krş. en-Nesefî, s. 101-102; *Heftâd u Seh Millet*, s. 12.

¹²⁶ Krş. en-Nesefî, s. 102-103; *Heftâd u Seh Millet*'te (s. 16) *Habîbiyye* olarak geçer.

¹²⁷ 7. A'raf, 56.

¹²⁸ Krş. en-Nesefî, s. 103-104; *Heftâd u Seh Millet*, s. 17.

¹²⁹ Nesefî (s. 104) ve *Heftâd u Seh Millet*'te (s. 25) *Bekriyye* olarak geçer.

¹³⁰ Tahkikli metinde "*el-Hasbiyye*" şeklinde imla edilmişse de (s. 112), diğer eserlerle karşılaştırıldığında "*el-Hasbiyye*" olmasının daha doğru olduğu kanaatindeyiz. Mesela krş. Nesefî, *er-Red*, s. 104-105; *Fırakul'l-Mufterika*, s. 62, 71.

¹³¹ 49. Hucurât, 10.

¹³² Krş. Nesefî, *er-Red*, s. 104; *Heftâd u Seh Millet*'te (s. 15) *Fişâriyye* olarak geçer.

¹³³ 5. Mâide, 38.

¹³⁴ Krş. en-Nesefî, s. 97-98.

¹³⁵ *el-Makâlât fî Beyâni Ehli'l-Bida*, s. 113-118.

Onların ilki *Mu'attıla* olup, insanın vehmedebildiği her şeyin mahlûk, Allah üzerinde vehmin vaki olduğunu iddia edenin de kafir olacağını iddia etmiştir. Cemaat ise yaratılmışın ancak yaratılmışı vehmedebileceğini ve bundan dolayı Allah'ın ispatı hususunda bir delil olmadığını iddia etmiştir.¹³⁶

Merîsiyye, Allah'ın kendisini nitelediği dört şeyin: ilim, kudret, yaratma (*tahlîk*) ve meşiyet dışındakilerin yaratıldığını iddia ederken, Cemaat "Allah'ın sıfatlarından veya zatından bir şeyin yaratılmış olmasından Allah'a sığınırız." demektedir.¹³⁷

Mültezikiyye, "Allah'ın bir haddi olduğunu veya mekândan uzak olduğunu söylemeyiz. Şayet onun bir haddi olduğunu söylersek ondan mekâmı soyutlamış oluruz." der. Cemaat ise "İlahınız tek bir ilahtır. Bir ise hadsiz olur. O, hadsiz bir Tek olup, Arş'in üstündedir altında değil." görüşünü kabul eder.¹³⁸

Vâridiyye, müminin kesinlikle ateşe girmeyeceğini, rabbini tanıyanın imanının kemale ereceğini ve cennet ehlinden olacağını iddia eder. Cemaat ise Yüce Allah'ın "Sizden ona (cehenneme) uğramayacak hiç kimse yoktur..."¹³⁹, ki İbn-i Abbas "uğramayacak" ifadesini "girmeyecek" olarak yorumlamış ve "Bedbaht olanlar cehennemliktir."¹⁴⁰ ayetlerini onların iddialarına karşı delil olarak getirmişlerdir.¹⁴¹

Zenâdika, "Bir kimsenin kendisi için bir rab kabul etmesi doğru olmaz. Çünkü idrak edilmeyen ve edilmeyecek olan ilah olamaz." Derken, Cemaat "İdrak edilemese bile, kimsenin onu inkâr etmemesi ve şüpheye düşmemesi gerekir." der.¹⁴²

Harkıyye, Allah'ın kafiri cehennemde sadece bir defa yakacağını iddia ederken, Cemaat (buna karşın) "onların derileri yandıkça..."¹⁴³ ayetini delil olarak zikreder.¹⁴⁴

Mahlûkiyye, "Kur'ân sonradan yaratılmış olup, Allah'ın bütün sıfat ve fiilleri de böyledir. Kim ki Kur'ân'ın yaratılmadığını iddia ederse Allah'a bir ortak iddiasında bulunmuş olur." derken; Cemaat, "Kur'ân Allah'ın kelamı olup yaratılmamıştır. Onun bütün sıfatları yaratılmamıştır. Kur'ân Allah'ın sıfatı ve kelamıdır." görüşünü kabul eder.¹⁴⁵

¹³⁶ Krş. en-Neseî, s. 105-106.

¹³⁷ Krş. en-Neseî, s. 106.

¹³⁸ Krş. en-Neseî, s. 106-107.

¹³⁹ 19. Meryem, 71.

¹⁴⁰ 11. Hüd, 106.

¹⁴¹ Krş. en-Neseî, s. 107-108.

¹⁴² Neseî'de *Ziyâd* olarak geçer ki bunun istiansah hatası olduğu rahatlıkla anlaşılmaktadır (s. 108-109; *Heftâd u Seh Millet*'te (s. 29), *Zenâdikiyye* şeklinde geçer.

¹⁴³ 4. Nisa, 56.

¹⁴⁴ Krş. en-Neseî, s. 109-110; *Heftâd u Seh Millet*, s. 43-4 (*Mahrûkiyye* şeklinde).

¹⁴⁵ Neseî'de böyle bir firkadan bahsedilmez.

Fâniyye, “Cennet ve cehennem fani olup sonsuza kadar baki değildir.” Derken, Cemaat, “Allah, ‘Orada ebedi olarak kalacaklardır.’¹⁴⁶ dediğinden dolayı cennet ve cehennem baki olup sona ermeyecektir.” der.¹⁴⁷

Bustâniyye, Allah cennet ve cehennemi yaratmamış olup, kıyamet günü ikisini yaratacağını ve her bahçenin de cennet olduğunu iddia ederken, Cemaat “Onu, yanında Mevâ Cenneti’nin bulunduğu Sidretü’l-Münteha’da görmüştü.”¹⁴⁸ ayetinden dolayı cennet ve cehennem yaratılmış olduğuna inanmaktadır.¹⁴⁹

Gayriyye, Allah’ın onlardan birini kendilerine peygamber olarak göndermesi mümkün olmadığını, Muhammed’in ise öncekilerin sözleri olan bu kitabı nesheden bir hekim olduğunu iddia etmiştir. Cemaat ise “O, ümmilerin arasından kendilerine peygamber olarak gönderilmiş ve kendilerine onun ayetlerini okuyarak onları temizleyen birisidir.” der.¹⁵⁰

Vâkıfîyye, kendilerine kesin bir ayet veya sahih bir hadis gelmediğinden dolayı, Kur’ân’ın yaratılmış olduğunu söyleyemeyeceklerini belirtir. Cemaat ise Kur’ân hakkında tereddüde düşmek bidattir. Çünkü o Allah’tandır ve Allah’tan olan bir şey yaratılmamıştır.” görüşünü kabul eder.¹⁵¹

Kabriyye, “Boyları dört zirâ¹⁵² olduğu halde iki melek kabre nasıl olur da sığabilir” diyerek kabir azabını inkâr eder. Cemaat’e gelince, Allah’ın “Onlara en büyük azabın dışında en hafif azabı tattıracağız.”¹⁵³ ve “Zulmedenlere bunun dışında da bir azap vardır”¹⁵⁴ ayetlerini delil getirerek kabir azabının şüphe götürmeyecek biçimde var olduğuna inanır.¹⁵⁵

Münkirîyye,¹⁵⁶ şefaati inkâr ederek, şefaet zulüm ve sapmadan sonra olduğuna inanırken; Cemaat, onlara şefaatçilerin şefaatinin fayda vermeyeceğine inanır.¹⁵⁷

6-Mürchie’nin Alt Fırkaları: ¹⁵⁸

Onların ilki *et-Târikiyye* olup, Allah’ın kulları üzerinde imandan sonra birtakım farzları olduğunu; kalbiyle onu tanıyıp ona iman eden kimsenin, artık dilediğini yapabileceğini öne sürerler. Cemaat ise Allah’ın farzları emredip, yasaklardan nehyettiğini; çünkü Allah’ın “Namazı kılanlar, zekâtı

¹⁴⁶ 2. Bakara, 39, 81, 82, 217; 3. Âl-i İmrân, 107, 116.

¹⁴⁷ Krş. en-Neseî, s. 110; *Heftâd u Seh Millet*, s. 57-8.

¹⁴⁸ 53. Necm, 14.

¹⁴⁹ Neseî’de bu fırkadan bahsedilmez; . *Heftâd u Seh Millet*, s. 44-5.

¹⁵⁰ Krş. en-Neseî, s. 111.

¹⁵¹ Krş. en-Neseî, s. 111-12; *Heftâd u Seh Millet*, s. 56.

¹⁵² Yaklaşık 68 cm tutarında bir uzunluk ölçüsü.

¹⁵³ 32. Secde, 21.

¹⁵⁴ 52. Tûr, 47.

¹⁵⁵ Krş. en-Neseî, s. 112; *Heftâd u Seh Millet*, s. 56.

¹⁵⁶ Neseî’de bu fırkadan bahsedilmez; *Heftâd u Seh Millet*, s. 22-23.

¹⁵⁷ 74. Müddessir, 48.

¹⁵⁸ *el-Makâlât fî Beyâni Ehli’l-Bida*, s. 118-123.

verenler” sözünde kullarına bir emir, ahkâm ve hadlerin yerine getirilmesi için bir talebi olduğunu öne sürer.¹⁵⁹

Sâyibe, “Dilediğinizi yapın.”¹⁶⁰ ayetinden dolayı, Allah’ın kullarını dilediklerini yapmada serbest bıraktığını ve iman dışında bir şeyi onlara farz kılmadığını iddia etmiştir. Cemaat ise Allah’ın kullarını yaratarak başıboş bırakmadığını ve bu hususla ilgili olarak “Cinleri ve insanları ancak bana ibadet etsinler diye yarattım.”¹⁶¹ ayetini delil olarak getirmiştir.¹⁶²

Râciyye, Allah’ın farzları emredip haramları yasakladığını, Allah insanlar hakkında hüküm verene kadar ne ona itaat eden itaatkâr, ne de isyan edene isyankâr denemeyeceğini öne sürmüştür. Cemaat ise Âdem’in isimlendirildiği gibi, Allah’a itaat edene itaatkâr, ona isyan edene de isyankâr deneceğine inanmaktadır.¹⁶³

Sârikiyye, on dirhem çalıp, bunun bir dirhemini sadaka olarak veren kişi için bunun kefarete olacağını, çünkü Allah’ın “Kim bir iyilik yaparsa, ona on katı verilir.”¹⁶⁴ dediğini ileri sürer. Cemaat ise “Hırsız kadın ve erkeğin ellerini kesiniz.”¹⁶⁵ der.¹⁶⁶

Beyhesiyye, imanın ilim olduğunu ve imanın bilgisizliği kabul etmemesinden dolayı hakkı batıldan, aynı şekilde helali haramdan ayıramayanın kâfir olacağını iddia eder. Cemaat ise Yüce Allah’ın “Bizim ilmimiz yoktur.”¹⁶⁷ ve “Sen kitap nedir, iman nedir bilmezdin.”¹⁶⁸ sözlerinden dolayı, imanın ilimden ayrı bir şey olduğunu savunmuştur.¹⁶⁹

Râsibiyye, bir kimsenin Allah’ın adının yanında bir yaratılmışın adını zikredilmesinin doğru olmadığını, kim ki onun adıyla birlikte bir yaratılmışın adını zikrederse, Allah’ın hakkını vermemiş olacağını belirtir. Cemaat ise zikrin en faziletlisinin içinde peygamberlerin adının geçeni olduğunu ifade eder.¹⁷⁰

Muattliyye, Allah’ın bilenlerin en iyisi olması sebebiyle, kendisine kulların amellerinin sayılmasına ihtiyaç duyması düşünülmemeyeceğini iddia ederken, Cemaat bu görüşü savunanın Allah’ı reddeden bir kâfir olduğunu söyleyerek; Allah’ın kitabında yer alan, “Üzerinizde şerefli yazıcılar olarak koruyucular vardır.”¹⁷¹ ifadesinin delil olarak getirir.¹⁷²

¹⁵⁹ Krş. en-Nesefî, s. 114-15.

¹⁶⁰ 41. Fussilet, 40.

¹⁶¹ 51. Zâriyât, 56.

¹⁶² Nesefî’de Sâyibiyye olarak geçer (s. 115).

¹⁶³ Krş. en-Nesefî, s. 116.

¹⁶⁴ 6. En’âm, 160.

¹⁶⁵ 5. Mâide, 38.

¹⁶⁶ *Heftâd u Seh Millet*, s. 18. Nesefî’de (s. 116-17) bu fırkanın geçtiği yerde *Şâkiyye* adında başka bir firkadan bahsedilir

¹⁶⁷ 5. Mâide, 109.

¹⁶⁸ 42. Şûrâ, 52.

¹⁶⁹ Krş. en-Nesefî, s. 117-18.

¹⁷⁰ Nesefî’de bu firkadan bahsedilmez.

¹⁷¹ 82. İnfitâr 10.

¹⁷² Nesefî’de bu firkadan bahsedilmez.

Müşebbihe, Yüce Allah'ın kendisini "Hiçbir şey onun gibi değildir."¹⁷³ şeklinde nitelediğini, onun işiten ve gören olduğunu belirtir.¹⁷⁴

Haşviyye, peygamberden(sav) rivayet edilen her şeyin gerekli olduğunu, ondan gelen bir şeyden yüz çevirenin onu reddetmiş olacağını öne sürerken; Cemaat, Hadislerin çok sayıda olduğunu, onların bir kısmının sünnet, bir kısmının farz, bir kısmının faziletlerle ilgili, bir kısmının mübah, bir kısmının nâsîh ve bir kısmının da mensûh olmaları dolayısıyla, hepsinin aynı konumda olmadığını belirtir.¹⁷⁵

Eseriyye, kendilerinin hadis taraftarı (*ashâbu'l-eseriyye*) olduklarını ve bu açıdan kıyasın onların nezdinde küfür ifade ettiğini, zaten ilk kıyasta bulunanın da İblis olduğunu, öyle ki Yüce ve Aziz olan Allah'ı bile inkâr ettiğini belirtir. Cemaat ise bu konuda insanoğlunun tefekkür etmesinin¹⁷⁶ sonu olmadığını; kaldı ki İblis'in kıyasının, helal ve haramla değil, Rab ile ilgili olduğunu belirtir.¹⁷⁷

Bid'iyye, ilk olarak hadis uyduranların, Müslümanların imamlarını inkâr eden ve ahkâmını uygulamayanlar olduğunu; günah olan bir şeyi emretse bile, bunda mazur olduğundan dolayı, kimsenin imama isyan etmesinin helal olmayacağını öne sürerken, Cemaat mümin erkek ve kadınların birbirlerine iyiliği emredip kötülüklerden sakındıran velileri olduklarını ileri sürmüştür. Bidat ve dalalet sahiplerinin açıklanmasına dair görüşler (*el-Makâlât fî Beyâni Ehli'l-Bida' ve'd-Dalâlât*) tamamlanmıştır.¹⁷⁸

Hamd sadece Allah'a olup,¹⁷⁹ salât ve selam kendisinden sonra bir peygamber gelmeyecek olan Muhammed (sav)'e olsun. Bu kitabın istinsahı.....tarafından tamamlanmıştır.....Allah ona ve Müslümanlara mağfiret etsin. Sene 1000.

¹⁷³ 42. Şûrâ, 11.

¹⁷⁴ Krş.en-Nesefî, s. 120-21 (*Müşebbihiyye* şeklinde geçer).

¹⁷⁵ Krş.en-Nesefî, s. 121-22; *Heftâd u Seh Millet*, s. 57.

¹⁷⁶ Metinde "hareket etmek" (*taharrük*) şeklinde geçmekle birlikte, bağlam dikkate alındığında, bunun "düşünmek" (*tefekür*) olma ihtimali daha yüksektir. Bu durumda cümlelerin anlamı "insanoğlunun düşünmesinin sonu yoktur." şeklinde değişikliğe uğrar ki bu ifade daha doğru gözükmektedir.

¹⁷⁷ Krş.en-Nesefî, s. 122; *Heftâd u Seh Millet*, s.58-9.

¹⁷⁸ Nesefî'de bu firkadan bahsedilmez.

¹⁷⁹ Buradan sonraki kısım, Camiatu Umm-i'l-Kurâ, el-Mektebetu'l-Merkeziyye, El Yazmaları bölümü, 1605 numaralı el yazmasında yer almaktadır, bkz. v. 7b.